

ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆ «ԵՐԱԽՏԱՎՈՐՆԵՐԻ» ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Բանալի բառեր – ցեղասպանություն, երախտավորներ, ալտրոնիստական, անշահախնդրություն, փրկություն, միջամտություն, երախտագիտություն, շահագործում, աշխատուժ, հարկադիր, կաշառք, փոխադարձություն

Վերջին ժամանակաշրջանում Հայոց ցեղասպանության համատեքստում բավականին լայնորեն քննարկվում է մուսուլման «երախտավորների» հիմնախնդիրը, որը ի տարբերություն Հրեական հոլոքոստի, թերևս ամենանվազ ուսումնասիրված թեմաներից է: Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին հազարավոր գերմանացիներ և Գերմանիայի կողմից ռազմակալված տարբեր երկրների ներկայացուցիչներ, հաճախ վտանգելով իրենց և հարազատների կյանքը, փրկել են հազարավոր հրեաների: 1953 թ. Իսրայելի Ազգային ժողովն ընդունել է նացիզմի գոհերի և դիմադրության հերոսների հիշատակը հավերժացնող օրենք, ըստ որի՝ նրանց, ովքեր ազգությամբ հրեաներ չեն եղել, բայց վտանգելով իրենց կյանքը անշահախնդրորեն օգնել են հրեաներին և փրկել նրանց կյանքը, շնորհվում էր «Երախտավորներն ազգությունների մեջ» («The Righteous Among the Nations») կոչումը:

«Երախտավորների» հիմնախնդիրը Հայոց ցեղասպանության համատեքստում մուսուլմանների կողմից հայերին օգնություն ցուցաբերելու կամ «փրկելու» տեսանկյունից քննարկելիս հետազոտողները հատկապես առանձնացնում են անձնագոհության և անշահախնդրության հարցերը¹:

Թուրք գիտնական և գրող Զիյա Մերալը 2005 թ. հանդես է եկել նմանօրինակ մի նախաձեռնությամբ: «Project Common Humanity» կոչվող կայքէջի միջոցով նա հավաքել է թուրքերի կամ քրդերի կողմից փրկված հայերի պատմությունները: «Պետք չէ մոռանալ, – գրում է հեղինակը, – որ հայերի մեծ մասը տեղահանությունից ու ջարդերից փրկվել է շնորհիվ իրենց շրջապատի թուրքերի և քրդերի»: Նա կոչ է անում չմոռանալ օսմանյան բոլոր այն պետա-

¹ Տե՛ս **Մարություն Ն.**, Հայոց ցեղասպանության և հրեաների Հոլոքոստի հիշողության կառուցվածքային առանձնահատկությունները, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2011, թիվ 2, էջ 29:

կան պաշտոնյաներին, որոնք մերժել են տեղահանության հրամանը ու մեծարել 1915 թ. թուրք «շինդլերներին»¹:

Թուրքագետ Հակոբ Չաքրյանը թուրքերի կողմից հայերին և հատկապես հայ երեխաներին փրկելու գործընթացին նվիրված հոդվածում նշում է, որ դա չի կարելի «փրկություն» կոչել, քանի որ «փրկվածների» մեծ մասը եղել է երիտասարդ աղջիկներ և փոքրահասակ երեխաներ, որոնց բռնի հավատափոխ էին անում, ստիպում մոռանալ մայրենի լեզուն և թրքաճառ: Հեղինակը գրում է. «Այդ փրկվածների մեջ չկա մի երեխա, որին պահպանած լինեն հայ լինելու համար կամ ընտանիքի հարկի տակ ընդունեն՝ հարգելով հայերի լեզվական, հոգևոր ու մշակութային արժեքները»: Նա նաև նշում է, որ մարդու ներաշխարհի վրա բռնանալու միջոցով ֆիզիկական գոյության պահպանումը չի կարելի համարել «փրկություն», քանի որ մարդու ներաշխարհն ու ֆիզիկական կառուցվածքն ամբողջությունն են²:

Խնդրի վերաբերյալ Հայկ Դեմոյանը նշում է, որ չնայած կան բազմաթիվ օրինակներ ցեղասպանությունը վերապրածների գրավոր և տպագիր հուշերում, ինչպես նաև բանավոր պատմություններում, որոնք վկայում են, որ շարքային մուսուլմանները (թուրքեր, քրդեր, արաբներ) հայ անհատներին և ամբողջական ընտանիքների օգնել են գոյատևելու, թեկուզ և՛ ժամանակավորապես, այնուամենայնիվ այս թեման շոշափելիս կարևորագույն խնդիրներից է պատմությունների դասակարգումը³:

Հայոց ցեղասպանության պարագայում երախտավորների խնդրի վերաբերյալ ազգագրագետ Հարություն Մարությանը առաջարկում է այն քննարկելիս պատասխանել թերևս ամենաթիրախային հարցին, թե ի՞նչ է նշանակում «փրկություն» բառեզրը և ի՞նչ ընդգրկում ունի այն: Նա առաջարկում է համեմատություններ անցկացնել հրեական փորձի հետ և աշխարհի կողմից ճանաչված և արդեն կես դար գործող մեթոդաբանությունը⁴ կիրառել Հայոց

¹ Տե՛ս www.projectcommonhumanity.net (ղիտվել է 17.10.2013 թ.): Հեղինակը նկատի ունի գերմանացի Շինդլերին, որը փրկել է հազարավոր հրեաների կյանք և հանրահայտ դարձել դրանով:

² **Չաքրյան Հ.**, 1915-ին ոչ մի թուրք որևէ հայ երեխայի չի փրկել, «Ձայն Համշենական», 2011, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, թիվ 9-10 (86-87):

³ **Դեմոյան Հ.**, Արդար թուրքեր. ովքե՞ր են, և ինչու՞ են նրանք կարևոր, – ՀՅԹԻ ԷԼ-Թերթ, http://www.genocide-museum.am/arm/g_brief_15.php (ղիտվել է 12.02.2015):

⁴ Յադ Վաշեմի հիմնական խնդիրներից մեկն Իսրայելի պետության և հրեա ժողովրդի անունից շնորհակալություն հայտնելն է այն ժողովուրդների ներկայացուցիչներին, ովքեր, վտանգելով իրենց կյանքը, Հոլոքոստի ժամանակ փրկել են հրեաներին: Վերջինս ամրագրված է Յադ Վաշեմի հիմնադրման օրենքում: Երախտավորի կոչումը շնորհելու չափորոշիչները որոշվել են 1963 թ.: Կազմվել է Իսրայելի Գերագույն դատարանի կողմից ղեկավարվող հանձնաժողով, որը հետազոտում է յուրաքանչյուր մասնավոր դեպք և պատասխանատվություն է կրում երախտավորի կոչումը շնորհելու համար: Այդ կոչումը շնորհվում է հետևյալ չափորոշիչներով. 1) փրկողը գիտակցել և ենթադրել է հրեայի՝ մասնավորապես փրկությունը, 2) նրա գործողությունները չեն հետապնդել կանխիկ գումարով պարգևատրման կամ այլ փոխհատուցման նպատակներ, ինչպիսիք են, օրինակ, փրկվողի կրոնափոխությունը, որդե-

ցեղասպանության պարագայում՝ այսպիսով տարանջատելով «խկական» փրկությունը «կեղծ» փրկությունից¹:

Հայոց ցեղասպանության համատեքստում մուսուլման հասարակության կողմից այլասիրական կամ մարդասիրական վարքի վերաբերյալ մեզ հայտնի միակ աշխատությունը, թերևս, Ռիչարդ Հովհաննիսյանի հոդվածն է, որտեղ հետազոտված են Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների 527 բանավոր պատմություններ, որոնցից 183-ում կան տեղեկություններ մուսուլմանների միջամտության մասին²: Հեղինակը փորձել է պարզաբանել փրկողների սոցիալական ու տնտեսական կարգավիճակը և միջամտության դրդապատճառները: Ռ. Հովհաննիսյանն իրավացիորեն նշում է, որ բավականին բարդ է սահմանել միջամտության դրդապատճառները կամ ներկայացնել անհատական ընդգրկվածության սոցիալ-հոգեբանական պատկերը: 183 վերապրողներն ընդհանուր առմամբ փաստում են 215 թուրքերի, քրդերի և արաբների 233 միջամտություն: Այս բանավոր պատմությունների համատեքստում կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ միջամտողների մեծ մասը եղել է շարքային քաղաքացիներ, որոնք ցուցաբերել են փոքրածավալ օգնություններ, օրինակ՝ փրկել են մեկ կամ մի քանի հոգու՝ նրանց իրենց հովանավորության ներքո վերցնելով մի քանի օրով կամ տարով: Հեղինակն առանձնացնում է նման վարքագծի մի շարք դրդապատճառներ՝ տնտեսական, հումանիտար, կրոնական, սեռական շահագործման, կաշառքի, հարկադիր աշխատանքի, աստվածավախության կամ բարոյական զգացումների, երեխաներ չունենալու պատճառով երեխաների որդեգրման: Հետաքրքրական է այստեղ առանձնացնել այն հանգամանքը, որ ըստ հեղինակի՝ օգնություն ցուցաբերելու դեպքերը մեծ մասամբ հիմնվել են մարդասիրական զգացումների վրա: Սակայն նա միաժամանակ մատնանշում է, որ թեև պարտիզմը³ համարժեք է ընդհանրապես որևէ շահ չհետապնդելուն,

գրությունը և այլն, և եթե նա գումար է վերցրել ապա միայն փրկության հաջողությունն ապահովելու, այլ ոչ թե հարստանալու նպատակով, 3) առկա է եղել իրական վտանգ փրկողի կամ նրա հարազատների համար (երկու պարագայում հաշվի է առնվում փրկողի տնտեսական և սոցիալական ապահովվածությունը), 4) բոլոր վերոնշյալները հաստատվում են այն վերապրողների վկայություններով, որոնց օգնություն է ցուցաբերվել, կամ փրկության փաստը և վերջինիս պայմաններն ապացուցող համապատասխան փաստաթղթերի առկայությամբ: Տե՛ս <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/about.asp>, https://ru.wikipedia.org/wiki/Праведники_мира (կայք էջը դիտվել է 19. 02. 2015 թ.):

¹ Մանրամասն տե՛ս **Մարություն Հ.**, Երախտավորների ինստիտուտի խնդիրը հայոց և հրեից պարագաներում (անտիպ): Շնորհակալություն ենք հայտնում Հ. Մարությանին ձեռագիրը մեզ տրամադրելու համար:

² Նշենք, որ փրկողներին կամ երախտավորներին հեղինակն անվանում է «միջամտողներ»: Տե՛ս **Hovannisian R.**, *Intervention and Shades of Altruism during the Armenian Genocide*, in: *The Armenian Genocide. History. Politics. Ethnics*, New York, 1992, p. 1:

³ «Ալտրուիզմ» եզրույթը ծագում է ֆրանսերեն «altruisme» բառից, որի հիմքում ընկած է լատինական «alter»՝ «այլ», արմատը և մեկնաբանվում որպես բարոյական սկզբունք, որը ենթադրում է այլ մարդկանց բարօրությանը նպատակաուղղված անձնուրաց գործողություններ:

այդուհանդերձ նշված դրդապատճառները նպատակահարմար է գտնում կա՛մ վերախմբավորել, կա՛մ ընդհանրապես շրջանցել¹:

Մեր կողմից քննարկվող երևույթը առաջին հայացքից դժվարբնութելի է, քանի որ դրա էությունը հասկանալու համար անհրաժեշտ է դիտարկել հետևյալ խնդիրները. ի՞նչով է պայմանավորված նման վարքագիծը, ի՞նչ մտադրություններ են ունեցել կամ ի՞նչ նպատակներ են հետապնդել «երախտավորները»: Խնդրի ուսումնասիրության համար կարևոր ենք համարում առանձնացնել մասնավորապես հետևյալ երկու հիմնական հարցադրումները՝ ովքե՞ր են փրկողները, և ի՞նչպես են նրանք վարվել:

Հոգեբան Սթիվեն Բաումը, ուսումնասիրելով «երախտավորների» վարքագիծը Հոլոքոստի օրինակով, նշում է, որ ցանկացած հասարակության մեջ կգտնվեն մարդիկ, ովքեր կընդդիմանան կառավարությանը և կվտանգեն իրենց կյանքը «զոհերին» փրկելու համար²: Ցեղասպանության համատեքստում ակտրոլիզմի առաջին ուսումնասիրողներից մեկը՝ Նեչամա Թեքը, ուշադրություն է դարձրել փրկողների սոցիալական խմբին, կրթության մակարդակին, քաղաքականության մեջ ընդգրկվածությանը, կրոնական պատկանելությանը, հակահրեականությանը կամ բարեկամությանը հրեաների հետ և հանգել այն եզրակացության, որ այս հանգամանքներից և ոչ մեկը ակտրոլիստական վարքագծի նախադրյալ չէ³:

Պատահական չէ, որ նման անհատները դուրս են մնում տվյալ հասարակությունից և ընկալվում որպես «օտարներ», և նրանց նկատմամբ սահմանվում են նաև պատիժներ: Օրինակ՝ Հրեական հոլոքոստի ընթացքում հրեաներին փրկողները պիտակավորվում էին որպես «հրեասերներ»⁴:

«Թիրախային խմբից» որևիցե մեկին օգնություն ցուցաբերելու, թաքցնելու դեպքերը բացառելու կամ սահմանափակելու համար տարբեր սոցիալական խմբերի նկատմամբ հստակ պատիժներ էին սահմանվել նաև Օսման-

Այն շրջանառության մեջ է դրել ֆրանսիացի փիլիսոփա Օգյուստ Կոնտը (1798-1857) բրիտանական բարոյական փիլիսոփայության համատեքստում՝ ի հակակշիռ էգոիզմի:

¹ **Hovannisian R.**, նշվ. աշխ., էջ 175-176:

² **Baum S.**, *The Psychology of Genocide. Perpetrators, Bystanders, and Rescuers*, New York, 2008, p. 208. «Ցեղասպանությունների և մարդկության դեմ հանցագործությունների հանրագիտարանը» խնդրի առնչությամբ փաստում է, որ Գերմանիայի կողմից ռազմակալված ցանկացած երկրում եղել են մարդիկ, ովքեր վտանգել են իրենց կյանքը պաշտպանելու համար հրեաներին: Տե՛ս **Tec N.**, *Rescuers, Holocaust*, in: *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*, v. 2, Editor in chief Shelton D., Detroit, New York, etc., 2005, p. 895: Ըստ պատմաբան Քրիստոֆեր Բրաունինգի տվյալների՝ գերմանացի զինվորների 10-20 տոկոսը մասնակցություն չի ունեցել հրեաների սպանություններին: Տե՛ս **Browning Ch.**, *Ordinary men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, London, 2001, p. 159: Իսկ համաձայն Յադ Վաշեմի կայքէջի տվյալների՝ Հրեական հոլոքոստի պարագայում հաշվվում է 49 երկրի ու ազգության 25.271 երախտավոր, ովքեր պատկանում էին ամենատարբեր սոցիալական խմբերի, ունեին տարբեր կրթություն և կարգավիճակ: Տե՛ս www.yadvashem.org (դիտվել է 28. 08. 2014 թ.):

³ Տե՛ս **Tec N.**, նշվ. աշխ., էջ 898:

⁴ Տե՛ս **Baum K.**, նշվ. աշխ., էջ 201:

յան կայսրությունում: Նրանք պիտակավորվում էին որպես «դավաճաններ»: 1915 թ. երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քյամիլի «ստորագրությունը կրող հեռագրում նշված է, որ հայերից որևէ մեկին հովանավորող մահմեդականը մահապատժի է ենթարկվելու իր բնակավայրում և տունն էլ հրդեհվելու է»¹: Նախագգուշացվում էին նաև թուրք զինվորականները և պետական պաշտոնյաները: Հրամանները չկատարելու դեպքում՝ «եթե հովանավորողը պետական պաշտոնյա լինի, ապա գործից վտարվելով՝ դատվելու է զինվորական դատարանով: Իսկ եթե զինվորական լինի, ապա որպես հանցագործ կանգնելու է ռազմական բարձր աստյանի առաջ»²:

Արամ Անտոնյանի կողմից շրջանառության մեջ դրված թուրքական վավերագրերից մեկում, որոնք տրամադրել է Հալեպի գաղթականության տեսչության գլխավոր քարտուղար Նայիմ բեյը, առկա է նաև Թալեաթի նախագգուշացնող հրահանգը. «Դարեր է ի վեր Թուրքիոյ համար փորձանքի տարր դարձող եւ վերջին ատեններս՝ բովանդակ օսմ. կայսրութիւնը արիւնի մէջ խեղդելու ջանացող Հայոց գոյութիւնը ապահովել ուզողները իբր *հայրենիքի դաւաճան* (ընդգծումը մերն է – Շ. Գ.) պէտք է պատժել տարբեր պատրուակով մը եւ պատկանեալ պաշտօնեաներուն տեղեկացնել գաղտնաբար»³: Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններում կան բազմաթիվ վկայություններ այն մասին, որ մունետիկները շրջում էին բնակավայրերում և անընդհատ հիշեցնում հրամանի մասին⁴:

Այնուամենայնիվ, հիմնվելով վերապրողների հուշագրություններում և օտարերկրյա դիվանագետների զեկուցագրերում տեղ գտած վկայությունների վրա, կարելի է պայմանականորեն դասակարգել Օսմանյան կայսրությունում մուսուլմանների կողմից «երախտավորության» դրսևորման դրդապատճառները, նպատակները և խմբավորել դրանք՝ բացահայտելով, թե նման վարքագիծն անշահախնդի՞ր էր, և նպատակահարմար է արդյոք դա մահվան դատապարտված հայերի փրկություն համարել:

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում մուսուլման հասարակության կողմից հայությանն օգնություն ցուցաբերելու դրդապատճառներն ու հիմնական նպատակները բաժանել ենք մի քանի պայմանական խմբերի՝ հիմնականում հիմք ընդունելով բանագետ Վերժինե Սվազյանի հավաքած 385 հուշ-վկա-

¹ «Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի»: Առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Հ. Փափագյանի, Երևան, 1988, էջ 44:

² Նույն տեղում:

³ **Անտոնյան Ա.**, Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա, Երևան, 1990, էջ 99:

⁴ Տե՛ս **Կճիկեան (Առաքելեան) Լ.**, Մօրենիկ եւ իր սեւ տարին, Անթիլիաս-Լիբանան, 1969, էջ 51:

յությունները և գրույց-վկայությունները¹, որոնք ներառում են հայերին մահից փրկելու կամ պարզապես նրանց օգնություն ցուցաբերելու 104 մասնավոր դեպք: Հանդիպում են դեպքեր, երբ վերապրողներն իրենց անցյալը վերհիշելիս հպանցիկ, ընդհանուր բնույթի նկարագրություններով են նշում, որ երբեմն հայերը փրկվել են շնորհիվ ցուցաբերած օգնության կամ միջամտության: Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների վերհիշած մասնավոր դեպքերում թվաքանակով ամենաշատն օգնություն են ցուցաբերել թուրք և արաբ տղամարդիկ: Նրանք, որպես կանոն, կարողանում էին թաքցնել կամ ապաստան տրամադրել ընդամենը մի քանի հոգու. փրկվածների քանակը հազվադեպ է գերազանցել տասը:

104 վկայություններում հանդիպող միջամտողների ընդհանուր պատկերն ըստ դեպքերի քանակի այսպիսին է.

Էթնոս	քանակ	անուն	սեռ	Ժամկետն ըստ օրերի, շաբաթների, ամիսների և տարիների	փրկվողների քանակը
Եզդի, քուրդ	17	4	10-տղամարդ 5-կին 2-չի նշվում	7-օրով 1-շաբաթով 2-ամսով 3-տարով 5-չի նշվում	58
արաբ	29	3	17-տղամարդ 7-կին 3-ընտանիք 5-չի նշվում	12-օրով 11-տարով 6-չի նշվում	33
թուրք	39	5	24-տղամարդ 11-կին 2-ընտանիք 3-չի նշվում	15-օրով 4-ամսով 11-տարով 9-չի նշվում	214
հույն	5	X	4-տղամարդ 2-կին	3-տարով 3-չի նշվում	19
չեչեն	2	X	2-տղամարդ	1- օրով 1-ամսով	10
չերքեզ	1	X	1-տղամարդ	1-չի նշվում	1
չի հիշատակվում	11	2	5-տղամարդ 1-կին 4-չի նշվում	3-օրով 5-տարով 3-չի նշվում	19
ընդհանուր քանակը	104	14- հայտնի 91-ան- հայտ	64-տղամարդ 26-կին 16-չի նշվում 5-ընտանիք	36-օրով 1-շաբաթով 7-ամսով 33-տարով 27-չի նշվում	354

¹ Տե՛ս **Սվազյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2011:

Առաջարկվում է այս ցուցակի տեղը փոխել Միջամտության
դրդապատճառները

Էթնոս	եզդի, քուրդ	արաբ	թուրք	հույն	չեչեն	չերքեզ	չի նշվում
Հարկադիր աշխատանք	3	13	8	X	X	X	6
Հարկադիր ամուսնություն	X	3	4	X	X	X	X
Նյութական շահ	2	X	4	2	X	X	1
Մարդասիրության	1	2	4	2	X	X	X
Նախագուշացնող- ներ	X	X	2	X	X	X	X
Փոխադարձության սկզբունքով	4	1	6	X	X	1	3
Երեխա չունենալու պատճառով	X	1	4	X	X	X	X
Չի հիշատակվում	6	7	7	1	X	X	7

Հենվելով վերոհիշյալ սկզբնաղբյուրների, ինչպես նաև այլ հուշագրությունների վրա՝ օգնություն ցուցաբերելու կամ մահից փրկելու դրդապատճառները պայմանականորեն բաժանել ենք հետևյալ խմբերի՝ *հարկադիր աշխատանքներում օգտագործելու, նյութական շահ հետապնդելու, հարկադիր ամուսնությունների, աջակցության «հումանիտար» նպատակների (ղեպքեր, երբ պատճառը չի հիշատակվում), երախտագիտության զգացում, երեխաներ չունենալու, փոխհատուցում ստանալու ակնկալության:*

Հարկադիր աշխատանքներում օգտագործելու դրդապատճառ

Հայաբնակ բնակավայրերից և աքսորի ճանապարհներին առևանգված կամ միջամտության ու ցուցաբերած օգնության պատճառով ողջ մնացած հայ կանայք, դեռատի աղջիկներն ու երեխաները տարվում էին մուսուլմանական ընտանիքներ, իսլամացվում, անվանափոխվում, սակայն որպես կանոն չէին ինտեգրվում ընտանիքում և շահագործվում էին որպես հավելյալ աշխատուժ:

1895 թ. Մեքաստիայի Տերիկ գավառակում ծնված Խոթեն Գյուլբենկյանը¹ շատ դիպուկ է նկարագրում մեզ հետաքրքրող խնդիրը. «Վերջապես հասանք Շեհիր դշլա, որը մեր վերջին հանգրվանն էր լինելու: Մեր հասնելուց մի որոշ ժամանակ անց եկան մի քանի պաշտոնյաներ: Նրանք հավաքեցին բոլոր պատանիներին ու աղջիկներին: Թուրքերը մոտենում էին նրանց և որպես

¹ Հուշագրությունը գրի է առնվել 1989 թ.:

ապրանք ընտրում ու տանում էին տղաներին՝ բատրակության, բանվորության, իսկ աղջիկներին՝ իրենց ընտանիքներում ծառայության: Աղջիկներից ամենագեղեցիկներին տանում էին իրենց հարեմները: Ինձ վերցրեց Շեհիր դշլայի մի նպարավաճառ՝ իր խանութում աշխատելու: Այսպես իմ կյանքը փրկվեց...»¹: Մեկ այլ վերապրող՝ Հովհաննես Գասպարյանը², պատմում է, որ 1915 թ. հուլիսին իրենց գյուղի բնակչությանը քստրել են և հասցրել Պոզկի գյուղաքաղաք. «Մենք չէինք իմանում՝ մեր ճակատագիրը ինչ է լինելու: Մյուս օրը եկան հիսուն-վաթսուն տարեկան մարդկանց առանձնացրեցին, մեզ էլ հետը և ասին, որ գյուղերն են դրկելու: Մեզ հետ մի ընտանիք կար, որոնց տղայի անունը Ռուբեն էր: Նրա հետ մեզ հրամայեցին գոմերը մաքրել, իսկ մայրս նրանց տնային գործերն էր անում: Հետո դարձա այդ գյուղի չոբանը, իսկ հետո՝ գյուղի մուլլայի բատրակը: Մուլլայի մոտ ձմեռվա աշխատանքս էր անասունների կերակրելը, ջրելը, գոմ մաքրելը, եզներին խնամելը, իսկ զարնանը և աշնանը՝ վար կանեի եզան գութանով, որի համար առավոտյան լուսաբացին էի վեր կենում, եզներին կերակրում, գնում էինք արտը վարելու, իսկ ամռանը, բերքահավաքի ժամանակ, հանգիստ չունեինք: Ցորենը, գարին հնձում էինք ձեռքի մանգաղով, լուսաբացից մինչև մութն ընկնելը: Այդ հնձած ցորենն ու գարին եզան կամով էինք ծեծում: Գիշեր ու ցերեկ աշխատում էի, ամենաձանր ամիսներն էին»³: Իսկ Համբարձում Սահակյանը⁴ վերհիշում է. «Ես մինակ մնացի: Օր մը ավագի վրա պառկած էի՝ անոթի ու տկլոր, մի արաբ մարդ եկավ, մոտեցավ ոստիկանին, փող տվեց, ասաց. «Ես սրան տանեմ, ինձ մոտ թող աշխատի»: Առավ տարավ ինձ իր մոտ որպես ծառա: Ես էդ մարդու մոտ չոբանություն էի անում: Էդ արաբը իմ կյանքը փրկեց: Ես միշտ օրհնում եմ նրան: Ճիշտ է գոմում էի ապրում, բայց կյանքս փրկված էր»⁵: Էրզրումցի Վարդանուշի մասին նրա դուստրը պատմում է, որ մի թուրք զինվորական նրան տարել է որպես սպասուհի իր կնոջ համար⁶:

Որոշ պատումներ վկայում են այն մասին, որ հայերն անձամբ են դիմել ծանոթ կամ պատահական մուսուլմաններին իրենց կյանքը փրկելու խնդրանքով՝ փոխարենն առաջարկելով աշխատել նրանց համար: Խարբերոցի մի բնակչի վկայության համաձայն, որը գրի է առնվել 1915 թ. հուլիսի 11-ին Հայ-սիրիական ամերիկյան նպաստամատույց հանձնախմբի աշխատակիցների կողմից, հաճախ մայրերն իրենք էին առաջարկել մուսուլմաններին վերցնել իրենց երեխաներին: Թուրքերն ընտրում էին այդ աղջիկ-

¹ Մվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 318:

² Ծնվել է 1902 թ. Էսֆիշեհիրի Յայլա գյուղում: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1973 թ.:

³ Մվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 405-406:

⁴ Ծնվել է 1898 թ. Սեֆաստիայում: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1970 թ.:

⁵ Մվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 321: Տե՛ս նաև նույն տեղում, էջ 186, 202, 204, 226, 229, 254, 279, 288, 292, 314, 321, 346, 347, 353, 362-363, 385, 425, 426, 427, 434, 443, 447, 457, 467, 505, 517, 530-531, 564-565:

⁶ ՉՅԹԻ-ի գ. ֆ., բաժին 4, տեսագրություններ, թիվ 15 (2 ր. 41 վ.):

ներից ու երեխաներից իրենց մոտ ծառայության տանելու համար, նույնիսկ աղջիկներին բժշկական քննության ենթարկում՝ առավել առողջներին ընտրելու նպատակով¹: Նրանք, որպես կանոն, հարկադրական աշխատանքներ էին կատարում տնային տնտեսության, անասնապահության և հողագործության ոլորտներում: Հետաքրքրական է նշել, որ հայերն իրենք հաճախ այս հանգամանքն ընկալում էին որպես փրկություն մոտալուտ մահից: Հարկ է նշել նաև այն, որ հաճախ երեխաները պատմում էին այն մասին, որ աշխատանքը «լավ» չկատարելու դեպքում իրենք նաև պատժվում էին տերերի կողմից: Ըստ ընդունված կարգի՝ նրանք գիշերում և ճաշում էին ընտանիքի անդամներից առանձին:

Բիթլիսի Խալթիկ գյուղում 1902 թ. ծնված Հմայակ Բոյաջյանը² վերհիշում է, թե ինչպես է իրենց գյուղի կոտորածի ժամանակ փախել լեռները, որտեղ հանդիպել է քրդերին. «Երկու քյուրդ եկան ինձ քարշ տվին: Քյուրդը ուզեց ինձ սպանել, կողքինն ասաց՝ մեղք է: Ինձ տարան իրենց տուն: Ցերեկն անասուններին տանում էի արածեցնելու, գիշերը տուն էի գալիս: Էդ քրդական գյուղում ես հանդիպեցի Մանուկյան Սաքանազին, նա մեր գյուղացի էր, և միասին սկսեցինք արածեցնել անասուններին: ...էն տունը, որ ես ապրում էի, ինձ առանձին էին ճաշ տալիս: Մեկ էլ քրդի երեխաները գդալը վերցնում էին, գալիս էին իմ ճաշն էին ուտում: Էսպես ապրեցի մինչև ձմեռ»³:

Իսկ Դերջանի Բուլք գյուղում ծնված Հովհաննես Հարությունյանը 1915 թ. մայիսին Կարնո դաշտի հայկական գյուղերի տեղահանության և կոտորածի մասին վկայում է, որ տասնմեկ տարեկան հասակում Կամախի կիրճից փրկվել է մի քրդի օգնությամբ: Ըստ նրա վկայության՝ այդ քրդի ընտանիքի անդամները նրան թույլատրել են ճաշել իրենց հետ, ինչը հազվադեպ երևույթ է. «Ինձ Սելիդ քիւրտը տարաւ տունը. ախոռը կը մաքրէի, հօտաղութին կընէի: Օրական երեք անգամ հաց կու տար, քիւրտի հետ հաց կ'ուտէի»⁴:

Մուսուլմանների մոտ աշխատանք կատարելու շնորհիվ ողջ էին մնում առանձին անհատներ կամ ընտանիքի մի քանի անդամներ: Հազվադեպ են եղել այնպիսի դեպքեր, երբ այս կերպ միաժամանակ փրկված լինեն բազմաթիվ մարդիկ: 1916 թ. պատահաձ նման մի դեպքի մասին, օրինակ, պատմում է վերապրող Սարգիս Պալապանյանը: Նա վկայում է, որ մի ամբողջ գյուղ փրկվել է՝ աշխատանքի անցնելով գյուղատիրոջ մոտ. «Այս կամուրջին

¹ The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon. Secretary of State for Foreign Affairs by Viscount Bryce, London, p. 262.

² Հուշագրությունը գրի է առնվել 1989 թ.:

³ ՀՅԹԻ-ի գ. ֆ., բաժին 4, տեսագրություններ, թիվ 15 (2 ր. 41 վ.):

⁴ «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ»: Փաստաթղթերի ժողովածու, հ. III, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք, գլխավոր խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2012, էջ 103:

(խոսքը վերաբերում է Եփրատի կամրջին, որը գտնվում էր Բաղդադ տանող շոգեկառքի գծի մոտ – Հ.Գ.) մօտիկը կը գտնուէր թրքական գիւղ մը դէմն ու դէմը Ճարապուս հնամենի քաղաքին: Այդ գիւղը Ջօրմաղրա կը կոչուէր: Գիւղատէրը՝ Իբրահիմ Միրքէլամգաստէ եւ իր որդին՝ Ֆատը Պէյ, բարեսիրտ մարդիկ էին: Անոնք օրուցի բոլոր հայ գիւղացիները բերեր կ'աշխատացնէին իրենց ագարակներուն մէջ որպէսզի մեր հայրենակիցները տարագրուէլէ ազատուէին»¹: Համաձայն վերապրողի մեկնաբանության՝ գյուղատերն այս քայլին դիմել է հայերին տարագրությունից փրկելու համար, սակայն իրական նպատակի բացահայտումը բավական բարդ է. նա տեղեկություններ չի հաղորդում նրանց հետագա ճակատագրի մասին:

Հաջողվում էր ողջ մնալ, թերևս, միայն արհեստավորների ընտանիքների անդամներին, ովքեր շահագործվում էին բանակի կարիքները հոգալու և անհատներին ծառայելու համար: Իբրև աշխատուժ օգտագործելու համար խնայում էին հատկապես կոշկակարներին, դերձակներին, վարսավիրներին, պայտարներին, շինարարներին, ջրաղացպաններին:

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած Մեսրոպ Մեսրոպյանը² յոզղաթցիների՝ 1915 թ. օգոստոսին տեղի ունեցած տեղահանության մասին վկայում է. «Քաղաքի ամբողջ հայությունն ըստ հրամանի պիտի տեղահանվէր, պիտի մնային բացառապես զինվորական բժիշկ, դոկտոր Մկրտիչ Քեչեյանի ընտանիքը, քաղաքապետարանի աշտարակային մեծ ժամացույցի վարպետ Ղազարոս Յոսմանյանը, իսաչմերուկների գիշերային լույսերը վառող Պաղջեյանի ընտանիքը, դեղագործ Դանիէլը, 15 հոգի ալ երկաթագործ վարպետներ՝ բոլորն էլ իսլամանալու պայմանով»³: 1908 թ. Մեքաստիայի Խոչիխար գյուղում ծնված Հովհաննէս Չաղրջյանը վերհիշում է. «Հորս, որպէս շինարարի, պահել էին գյուղում. երբ հայերին հավաքած տանում էին սպանելու, թուրք մեծավորը, որը հորս հարգում էր, կըսէ հորս. «Հիսուն հոգու հավաքէ, որ աշխատեն»: Հայրս տեսնում է թները կապկպված հայերին, որոնց տանում էին մորթելու, նրանց միջից վաթսուն հոգու կընտրէ, նրանց կյանքը կըփրկէ, կտանի իր մոտ, միասին կսկսեն շենքեր կառուցել»⁴:

Ըստ Յոհաննէս Լեփսիուսի տեղեկագրի՝ Ջեյթունի հայության տեղահանության ժամանակ՝ 1915 թ. մայիսին, այնտեղ մնացել են և տարագրությունից խուսափել միայն վեց հոգի, ովքեր տարբեր արհեստների էին տիրապետում⁵: Ազգային բյուրոյի նախագահի տեղակալ Հովսէփ Խունունցի՝

¹ Պալապանեան Ս. (Պալապան Խոճա), Կեանքիս տաք ու պաղ օրերը (Այնթապ-Քեսապ-Հալէպ), Հալէպ, 1983, էջ 106:

² Ծնվել է 1900 թ. Յոզղաթում: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1970 թ.:

³ Մվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 357:

⁴ Նույն տեղում, էջ 345, տե՛ս նաև էջ 280, 309, 366-373:

⁵ «Գաղտնի տեղեկագիր Տոթթ. Եօհաննէս Լեփսիուսի: Նախագահ գերման Մօտաւոր Արեւելքի Միսիոնին եւ Գերմանահայկական ընկերութեան, Հայաստանի ջարդերը», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 14:

Կարինում հայերի կոտորածների և տեղահանության մասին 1916 թ. փետրվարի 23-ի զեկուցագրի համաձայն՝ Էրզրումում շուրջ հիսուն հայ արհեստավորների հաջողվում է ողջ մնալ գորքի համար կոշիկ, զգեստ կարելու անհրաժեշտությամբ¹: Խոտորչուրցի Կարլոս Չախալյանը, ով սովորում էր Մխիթարյանների վարժարանում և Էրզրումցիների երկրորդ գաղթի ժամանակ տեղահանվել էր նրանց հետ, պատմում է, որ հանդիպել է վաճառական Արմենակ Հալեբյանին, որն իր ամբողջ ընտանիքով, 40 այլ ընտանիքների հետ առերես իսլամն ընդունելով, որպես կարևոր արհեստավոր փրկվել էր ու այդ ժամանակ աշխատում էր Ուրֆայում²:

Ըստ ականատեսների վկայությունների՝ Տարոնում կառավարության հրամանով 1915 թ. հուլիսին հինգ հարյուր արհեստավոր կարողացել է խույս տալ տեղահանություններից³: Մուշի Վարդենիս գյուղի կոտորածը վերապրած Սարգիս Մխիթարյանն այս առնչությամբ վկայում է. «Այսպիսով ազատուեցին ջրաղացպանները, որոնց թուում և ես: Ինձ կանգնեցրին մեր գիւղի ջրաղացի վրայ, որ զօրքի համար ալիւր էր աղում»⁴: Խարբերդ նահանգի Բերրի քաղաքի տեղահանությունը և կոտորածը վերապրած Հակոբ Հոլոբիկյանը⁵ վկայում է, որ 1915 թ. հունիսին տեղի տղամարդկանց հավաքում են Թլաբերդում և կոտորում. «Թլաբերդի ողբերգությունից Բաղնիք գյուղի բնակիչ Մեհմեդ բեգի օգնությամբ փրկվեց միայն տասնյոթամյա Խոսրով Նալբանդյանը, որովհետև նա պայտարի որդի էր, իսկ Մեհմեդ բեգը տասնյակ ջորի և ձի ուներ»⁶:

Այսպիսով, տեղահանություններից և մահից փրկվածների առաջին խմբում ընդգրկված էին այն երեխաներն ու կանայք, որոնք որպես աշխատուժ համալրեցին մուսուլմանական ընտանիքները, որոնց տղամարդկանց գերակշռող մասը գտնվում էր բանակում, և որոնք աշխատուժի կարիք ունեին: Դա նպաստեց, որպեսզի մուսուլմանական շատ ընտանիքներ պատերազմական իրադրության հետևանքով ստեղծված տնտեսական ծանր պայմաններում կարողանան պահպանել իրենց նախկին սոցիալական վիճակը և բարելավել այն: Նրանցից բացի, նշանակալից թիվ էին կազմում նաև

¹ «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ», հ. III, էջ 403:

² ՀՅԹԻ-ի գ. ֆ., բաժին 8, ձեռագիր հուշագրություններ, թղթ. 97:

³ **Բղէեան Ս. և Մ.**, Հարազատ պատմություն Տարօնոյ, Գահիրէ, 1962, էջ 433:

⁴ «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ»: Փաստաթղթերի ժողովածու, հ. II, Բիթլիսի նահանգ, գլխավոր խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2012, էջ 274:

⁵ Օնվել է Խարբերդ նահանգի Բերրի քաղաքում 1902 թ.: Հիշողությունները գրի է առել 1980-ական թթ.:

⁶ **Հոլոբիկյան Հ.**, Անմոռանալի անցյալ: Մեծ եղեռնից վերապրողի հուշերը, Երևան, 1995, էջ 48:

անհատ արհեստավորները և նրանց ընտանիքների անդամները, որոնք հոգում էին մասնավորապես օսմանյան բանակի կարիքները:

Նյութական շահ հետապնդելու դրդապատճառ

Մեծ եղեռնի տարիներին հայերը տեղահանությունից զերծ էին մնում՝ կաշառելով իրենց ծանոթ քրդերին կամ թուրքերին, ոստիկանությանը, տեղական կառավարման մարմիններին: Երբեմն հայերն իրենք էին կաշառք առաջարկում, իսկ երբեմն թուրքերն ու քրդերն էին պահանջում գումար՝ խոստանալով թաքցնել նրանց: Կաշառք կորզող թուրքերը կամ քրդերը հայերին թաքցնում էին իրենց տներում, հայ գաղթականներին հետ էին պահում քարավաններից և վերադարձնում իրենց բնակավայրերը, պարզապես ազատ էին արձակում կամ հանձնում մոտեցող ռուսական զորքերին: Երբեմն նույնիսկ թույլատրում էին գաղթական հայերին փոքր-ինչ հանգստանալ ճանապարհին: Այդուհանդերձ, ողջ մնացած հայերին հիմնականում ընդամենը մի քանի օր էին թաքցնում: Կաշառքի ձևերը տարբեր էին հագուստեղեն, տնային իրեր, զարդեղեն կամ գումար:

1908 թ. Մուշի Գյումգյում գյուղում ծնված Սաթենիկ Պետրոսյանը վկայում է. «Մեր ամեն ունեցածը բաժանեցինք մեր թուրք դրացիներուն, բոլոր հայերը հավաքվեցան գյուղին կենտրոնը՝ պարտեզին մեջ: Քույրս ոսկիներով հյուսած էր մագերը. հարուստներու օրենք էր ադ: Հարսերս ոսկի սրմաներով կապույտ թավիշ հագուստ հագած էին: Մեկ հսկա քյուրդ մը եկավ: Այդ հագուստները տվինք մեր ծանոթ քյուրդին, որ մեզի ազատի: Ան մեզի տարավ իր տունը: Հազիվ մեկ ժամ ճամբա գացինք, քյուրդերը վրանիս հարձակվեցան: Կիներուն հագուստները հանեցին: ...Ժանդարման եկավ մեզի տարավ: Քյուրդը եկավ, մեզի հետ վերցուց, նորեն բերավ իր տունը»¹:

1900 թ. Չմշկածագի Մամուսա գյուղում ծնված, վերապրող Ծիրանի Մաթևոսյանը պատմում է իրենց գյուղի 1915 թ. կոտորածի մասին. «Մեզ կնիկ, աղջիկ, էրեխեք, սաղին քշեցին, լցրին հայկական ժամը: ...Մեր քուրդ ծառային մենք փող տվեցինք. նա տարավ ոստիկաններին տվեց: Էդ գիշերը մեր քուրդ ծառան երկու ախպերներիս՝ Մաթևոսին ու Արամին, նստեցրեց ձիու վրա, էս էլ՝ մորս ձեռքը բռնած, գնացինք: Մեր քուրդ ծառան մեզի տարավ իրենց սարի բիրան: Էդ ժամանակ ռուսը Երզնկայում էր: Ռուս ֆուրգոններով հայերին տարավ Երզնկա»²:

Խարբերդի կոտորածը վերապրած Փայլուն Տերտերյանը³ վերհիշում է. «Մայրս կպատմեր, որ քառասունմեկ հատ դեղին ոսկի են տվել թուրք մեծավորին, որ իրենց ազատի: Ան ըսել է՝ հիմա բան չեմ կրնար ընել, միայն թուղթ

¹ Սվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 96: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1989 թ.:

² Նույն տեղում, էջ 263:

³ Օնվել է 1907 թ. Խարբերդի Եղեզի գյուղում: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1997 թ.:

մը կրնամ կ'պցնել ձեր դուռին վրա, որ ասոնք թրքացել են և ձեզի ձեռք չեն տա: Այդպես ալ եղավ»¹:

Հարկ է մեկնաբանել, որ ըստ որոշ վկայությունների՝ կաշառք վերցնողները միշտ չէ, որ կատարում էին իրենց խոստումը, ավելին՝ մատնում էին հայերին կամ անձամբ սպանում: 1915 թ. ապրիլին տեղի ունեցած Արճեշի Օրորան գյուղի կոտորածը վերապրած Մուրադ Հովսեփյանն այս առնչությամբ վկայում է. «Տակաւին ոստիկանները չեկած՝ տեղացի թիրաքեր խաբեցին իմ հօրեղբայր Արմենակին՝ 22 տ., թէ փո՛ղ տուր մեզ, մենք քեզ կը պահենք: Առին նրանցից 5 օսմ. ոսկի: Յետոյ երբ ոստիկանները գիւղն եկան, յայտնեց նրա թաքստոցը մի նախրորդ [նախրապան]: Ոստիկաններ գնացին, գտան նրա տեղը ու սպաննեցին»²:

Հարկադիր ամուսնության դրդապատճառ

Հաճախ հայ կանանց չէին սպանում սեռական շահագործման կամ հարկադիր ամուսնության նպատակով: Որպես կանոն երիտասարդ մուսուլմաններն առնանգում էին հայ աղջիկներին և կանանց կամ համաձայնության հանգեւով՝ նրանց տանում էին իրենց հետ, օգնում թաքնվել, նաև ամուսնանում էին նրանց հետ և այդպիսով փրկում նրանց կյանքը: Երբեմն հայ կանայք ստիպված ամուսնանում էին մուսուլմանների հետ, որպեսզի կարողանան ապահովել իրենց ապրուստը:

Ըստ արաբ Բաթրայի վկայության՝ հայերը «եկան և հավաքվեցին Դեր Ջորի կամուրջի մոտ: Մենք տեսնում էինք, թե ինչպես թուրք ժանդարմները ու չեչենները նրանցից շատերին սպանում էին: Ողջ մնացած կանայք ստիպված ամուսնացան մեր արաբ անապատական շէյխերի ու գյուղապետերի հետ»³: Վերապրողներից Մարիցա Փափազյանն⁴ արքորի ճանապարհի մասին վերհիշում է. «Անոթի, ծարավ՝ ճամբան խոտեր փրցուցինք ու կերանք, մինչև որ հանդիպեցա բարձրաստիճան զինվորականի մը: Ան ուզեց մեծ աղջիկս՝ Արսինենն առնել: Ես մերժեցի: «Ազատ ես, – ըսավ մարդը, – բայց գիտցիր, որ եթե ինձ չտաս, վաղը կամ մյուս օրը ուրիշը պիտի բռնաբարի»: Աս մարդը խոստացավ պահել ընտանիքիս բոլոր անդամները, պայմանով, որ աղջիկս տամ իրեն՝ իբրև օրինավոր կին: Ստիպված էի ընդունել»⁵: Մեկ այլ վերապրող՝ Բողազյան գյուղից իննամյա Բարունակ Փափազյանը, վկայում

¹ Մվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 278: Տե՛ս նաև էջ 85, 247, 267, 278, 290, 302, 365, 417, 419:

² «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու», հ. I, Վանի նահանգ, գլխավոր խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2012, էջ 257-258:

³ Մվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 517-518:

⁴ Օնվել է 1874 թ. Սամսոնում: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1970 թ.:

⁵ Մվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 352:

է. «Էդ թուրքը արդեն երկու կնիկ ուներ, մորս հետ էլ ամուսնացավ: Մորս անունը Ֆաթմա դրեց, իմ անունն ալ՝ Իբրահիմ: Ինձ ալ թլպատեցին»¹:

Ինչպես արդեն նշել ենք, հայ կանանց ու աղջիկներին բաժանում էին թուրքական ու քրդական ընտանիքներին: Սակայն հաճախ նրանք բռնությամբ էին տարվում քրդերի, թուրքերի կողմից՝ համալրելու համար իրենց հարեմները: Դեռատի հայ աղջիկների ու կանանց առջև հաճախ երկընտրանք էր ծառանում. նրանք պետք է ընդունեին իսլամը կամ կյանքին հրաժեշտ տային:

Փորձելով արդարացնել իրենց վարքագիծը՝ թուրքերն ասում էին, որ բռնություն չեն գործադրել և հայ աղջիկների հետ ամուսնացել են վերջիններիս ցանկությամբ²: Ի հակակշիռ թուրքական պնդման՝ բերենք մի հատկանշական օրինակ: Սեբաստիայի նահանգում գտնվող Գեմերեկ (Կեմերեկ) ավանում երիտասարդ կանանցից ու աղջիկներից առանձնացրել են երեսուն հոգու և առաջարկել կրոնափոխվել, բայց նրանք մերժել են: Ի պատասխան՝ Սեբաստիայի կուսակալը հրահանգել է նրանց բաժանել մուսուլմանների միջև³: Հղենք նաև Լեփսիուսի գրառումը. «Շատ մը հայ քրիստոնեայ կիներ, որոնց ամուսինները թուրք բանակին մէջ կը ծառայէին, բռնադատուեցան իրենց ամուսիններուն բացակայութեան, այս անարգ եղանակով ամուսնանալու Մահմետականներու հետ»⁴:

Հայ աղջիկների հետ բռնի ամուսնությունների կապակցությամբ տիկին Շողակաթը պատմում է. «Քրդական Թթոիչ գյուղը չհասած նորեն ինձ մոտեցավ ինձ ուղեկցող երիտասարդ ժանդարման (որը միշտ բարյացակամ էր եղել մեր հանդեպ և ամբողջ ճանապարհին շարունակ ինձ դիմել էր, որ իմ աղջկան հոժարությամբ իրեն կնության տամ, խոստանալով փրկել նաև իմ կյանքը և միշտ էլ մերժվել էր իմ կողմից) և հայտնեց, որ կարավանը իր վերջին ժամերը կապրե: ...Որ հրամանը շատ խիստ է... Ամենքը պիտի ոչնչանան անխտիր... մեղք է, մի համառեք... Ես, վերհիշելով Կարինից մինչև այդտեղ մեր քաջած սարսափները և նայելով իմ մինուճար, գեղեցկուհի աղջկան և պատկերացնելով, որ վերջիվերջո, առանց իմ համաձայնությամբ էլ աղջիկս կարող է առևանգվել այդ ժանդարմայի կողմից կամ այլ մի թուրքի կողմից, անհուն ցավով ստիպված եղա տալ իմ համաձայնությունը... Ժանդարման պահեց իր խոստումը և Թթոիչ քրդական գյուղում ինձ ու աղջկանս աննկատելիորեն անջատելով կարավանեն, մի քրդի ընտանիքի մոտ պահ տվավ մեզ...»⁵:

¹ Նույն տեղում, էջ 365, տե՛ս նաև էջ 104, 242-243, 360, 373, 473-474, 558:

² The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16, p. 313.

³ Գաղտնի տեղեկագիր Soppթ. Եօհաննէս Լեփսիուսի, Հայաստանի ջարդերը, էջ 269-272:

⁴ Նույն տեղում, էջ 268:

⁵ ՉՅԹԻ-ի գ. ֆ., բաժին 8, ձեռագիր հուշագրություններ, թղթ. 97:

*Աջակցություն «հումանիտար» նպատակներով
(դեպքեր, երբ պատճառը չի հիշատակվում)*

Հումանիտար աջակցություն հիմնականում ցուցաբերում էին հայերի դրացիները կամ ծանոթները: Որպես կանոն, դրացիների օգնությունը կարճաժամկետ էր լինում: Նրանք կամ թաքցնում էին հայերին, որպեսզի վերջիններս խուսափեին տեղահանությունից, կամ հետ էին պահում տեղահանվածների քարավաններից: Ավելի հաճախ նրանց ցուցաբերած աջակցությունը սահմանափակվում էր պարզապես գալիք տեղահանության և կոտորածների մասին զգուշացմամբ:

Օտանոթ թուրքերի կողմից փրկվելու մասին է պատմում նաև 1909 թ. Մարաշում ծնված Արամ Մոմջյանը. «Մնացինք ես ու Տիգրանը: Մեզ ալ հրաշքով ազատեց թուրք տղա մը՝ Դուրդու անունով, որ թուրքական բանակում ծառայող քեռուս տղայի՝ Մարաշի գերմանական հիվանդանոցի գլխավոր բժշկի՝ դոկտոր Հարություն Տեր-Ղազարյանի սպասավորն էր: Այդ թուրք Դուրդուն, իբր, իր էջն է քշում, էջի վրայի խուրջինի երկու աչքերուն մեջ դրեց ինձ ու Տիգրանին՝ ամեն մեկս մի կողմում, որ ետ տանի Մարաշ՝ քեռուս տղային՝ բժշկին հանձնի մեզ: ...Թուրք Դուրդուն ինձ տարավ ետ Մարաշ, հանձնեց մեր ազգական բժշկի քրոջը՝ Հայկուհուն»¹:

Հետևյալ օրինակը բավական հետաքրքրական է նրանով, որ մի հայ տղայի օգնում է ողջ մնալ ծանոթ զինվորականը: Վերապրող Բենիամին Կարապետյանն այս մասին վկայում է. «Աբաս անունով մի մեծ մարդու մը չոպանը իդա մինչև ազատուիլը: Միկալ եկան ճանտարմները միզի բռնեցին: Այդ գյուղի զինվորացու քրդերին հավաքեցին ու ըսկսան միկ միկ անունները ցուցակագրիլ, որ հերթը հասավ ինձի, այդ ժանտարմների միծը օսման Չաուշն էր ինձի ըսավ անցիր տղաս, անցիր, սայիլ մի հոր տղայի, ինձի չի բռնին, բայց բոլոր քյուրտերուն տարան: Օսման Չաուշը այդ ճանտարմներու միձն էր, միր տուն միշտ դոնադայ եղածի միր հաց կերած և ինձ այդ դժվարին տեղից ազատեց»²:

Եղել են անհատներ, ովքեր մի քանի շաբաթ սատարել են հայերին հատկապես սահմանամերձ շրջաններում մինչև ռուսական զորքերի ժամանումը: Վկայություններ կան քուրդ աշիրեթապետների մասին, ովքեր Արճեշի գավառակի Կտրած քար գյուղում, Բիթլիսի Մոտկան գավառակում 1915 թ. ապրիլին տեղի ունեցած կոտորածների ժամանակ ամիսներ շարունակ պաշտպանել են տեղի մեծաթիվ հայերին, ապա՝ հանձնել ռուսական զորքին³: Վերապրող Գրիգոր Բաղդասարյանը 1915 թ. ապրիլին Վանի գավառա-

¹ Մվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 462, տե՛ս նաև էջ 87, 89, 101, 102, 229, 345, 374, 422:

² ՀՅԹԻ-ի գ. ֆ., բաժին 8, ձեռագիր հուշագրություններ, թղթ. 115:

³ «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ», հ. I, էջ 248, տե՛ս նաև նույն տեղում, հ. II, էջ 81:

կի Արատենց գյուղի կոտորածների մասին պատմում է. «Մեր գիւղացիները մեծ մասամբ յաջողեցան նախապէս փախչիլ, իսկ միւսները մեր գիւղի քիւրտերէն Ահմէտի տղան՝ Ալօն, գաղտնի գիւղը մնացածները կը հաւաքէ, կա՛ռաջնորդէ թէ կ՛առաջնորդէ դէպի Նարգիւղի դաշտը և ինքը կվերադառնայ, այդպիսով ժողովուրդը անվնաս Վարագ կը հասնի և այնտեղէն ալ՝ Վան, ուր սկսած էին ապրիլեան կռիւները»¹: Իսկ Արճեշի Կտրած քար գյուղում Մուրադ աղան երկու հարյուրի չափ կին և երեխա է վերցնում իր պաշտպանության տակ և երկու շաբաթ պահում նրանց²:

Անձանութների կողմից մարդասիրական օգնության դրսևորման ձևերից էր նաև այն, որ գաղթի ճանապարհների մոտերքում ապրող մուսուլման կանայք ուտելիք և ջուր էին վաճառում հայ աքսորյալներին կամ կարեկցելով նրանց՝ անվճար տրամադրում:

1915 թ. ապրիլին Կարինի Հինձք գյուղի տեղահանության ճանապարհին տեղի ունեցած նման դեպքի մասին է պատմում Բագրատ Քոչքցյանը. «Արդէն բավական մթնել էր, երբ կանգ առանք մի գյուղի դիմաց, որի շուրջը սևին էր տալիս հրկիզված արտը: Գյուղից թուրք կանայք եկան՝ հետները բերելով ձու, կաթ, մածուն: Գթասիրտ մարդիկ դուրս եկան, որոնք մատչելի գներով վաճառեցին մթերքը: Լրիվ չքավորներին տալիս էին մի բաժակ կաթ կամ մածուն: Մա եզակի դեպք էր, որ պատահեց ամբողջ ճանապարհին»³: Մեկ այլ վերապրող՝ Լևոն Կճիկյանը, պատմում է, որ 1916 թ., երբ սովորականի պես գնացել է արտը վարելու, հանդիպել է երկու թուրքի: Նրանք դէպի իր կողմն են գնացել, և երբ նրանցից մեկը ցանկացել է ծեծի ենթարկել իրեն՝ գյավուրի ձագ անվանելով, մյուսը պաշտպանել է⁴:

Մեծ եղեռնի տարիներին եղել են նաև անհատներ, ովքեր պարզապես թաքցրել կամ պաշտպանել են հայերին: Այս առնչությամբ վերապրող Գարեգին Թուրիկյանը Էրզրումի Քղի գավառակի հայկական գյուղերում 1915 թ. մայիս-հունիս ամիսներին տեղի ունեցած կոտորածների մասին պատմելիս անդրադառնում է նաև հայերի կյանքը փրկողներին. «Քարիւր աշիրէթի գլխատրը՝ Քիւչուկ աղան իր աշիրէթներով, Խարատէվրէնտի Հասան աղային որդի՝ Ազիզ աղան և կըմէկցի Իսմայիլ աղան ու իր կինը եղած են խիստ բարձր, տասնեակ ամիսներով ապրեցուցած ու պահած են հարիւրներով հայեր»⁵: Ըստ Խարբերդի՝ 1915 թ. ապրիլին տեղահանությունը և կոտորածը վերապրած Միսակ Պապաջանյանի վկայության՝ Խաթաբաշի աշիրէթից Մահմեդ անունով քուրդը թաքցրել է 500 հայ երիտասարդների և 700-800 կանանց ու երեխաների, Փիլվանկի աշիրէթից Հաջի աղան պատսպարել է 500

¹ Նույն տեղում, հ. I, էջ 155:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28:

³ Քոչքցյան Բ. (Մարտիրոսյան), Մի հայի կյանք, Երևան, 2002, էջ 79:

⁴ Կճիկեան (Առաքելեան) Լ., նշվ. աշխ., էջ 67:

⁵ «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ», հ. III, էջ 152-153:

մարդու, ազգությամբ քուրդ Մաթիուցի փաշայի մոտ են ապրել 600-700 հայ, կոզանցի Ջեյնալ և Սլեյման աղաները թաքցրել են մոտ 400 հայի, Մզե անու- նով քուրդը պաշտպանել է հիսուն հայի¹:

Չնայած վերոնշյալ դեպքերը որակել ենք որպես մարդասիրության սկզբունքով ցուցաբերած օգնություն, սակայն դրանց թվում հանդիպում ենք նաև դեպքերի, երբ օգնություն ցուցաբերելու պատճառը եղել է սովյալ ընտա- նիքի անդամներին ճանաչելը: Պարզաբանենք նաև, որ վերապրողները երբեմն չեն հիշատակում օգնության դրդապատճառները:

Վանեցի Մաքրուհի Սահակյանը վկայում է. «Հորեղբորս կնիկը՝ Պայծա- որ, մեզ վերցրեց, մարագի մեջ մտանք: Թուրք հարևանի կնիկը դարմանը լցրել էր մեզ վրա, որ մեզ չգտնեն ու չսպանեն: ...Էն մյուս օրը գիշերը էդ թուրք կնիկը մեզ՝ հինգ-վեց երեխեքիս, տարավ իր տունը, կերակրեց, պահեց ու գիշերով մեզ ուղարկեց Վան: Հորեղբորս աղջիկը՝ Արշալույսը, պատմում է, որ իր ամուսնուն՝ Սահակին, ևս օգնություն են ցույց տվել հարևանները»²: Արդեն հիշատակված Արշալույս Տեր-Նազարեթյանը պատմում է գաղթի ճա- նապարհին իր հետ պատահածի մասին. «Հազիվ նստած մածուն էինք ու- տում, տեսանք, որ երկու թուրք եկան մտան, ախպերներիս՝ Հակոբին ու Մի- սաքին բռնին տարան մորթելու: Մնացինք իմ քույրերով, մայրս ու ես: Մեկ էլ տեսանք մի թուրք մեր դեմը պպզել է, մեզ է նայում: Եկավ հորեղբորս կնիկին ասաց. – Էդ աղջկան տուր տանեմ, լավ կպահեմ: Մեկ է ձեզի ջուրը պիտի գցեն, բալի էդի սաղ մնա»³:

Երախտագիտության դրդապատճառ

Վ. Սվազյանի գրառած 104 մասնավոր վկայություններում հանդիպում են դեպքերի, երբ քրդերն ու թուրքերն իրենց ծանոթ հայերին օգնել են, քանի որ նախկինում հայերն աջակցել են նրանց: Օրինակ, մշեցի Սեդրակ Հարութ- յունյանը⁴ պատմում է. «Ինձ աղջկա շոր էին հագցրել: Հորեղբայրս՝ հարուստ Պետոն, յոթ հարյուր գլուխ ոչխար ուներ, իննսունուր տարեկան էր: Ինքն ու իր նախըջի Մելոն գալիս էին, էդ երկուսին էլ խփեցին: Մեկ էլ տեսա՝ աջ կողմից մեկը ինձ գրկեց: Տեսա՝ քրդի կինն է, որին մենք հաց էինք տալիս: Երևի ձիերի ոտքերի տակ կմնայի. էդ կինը փրկեց ինձ, տարավ մորս մոտ, ասաց մորս. – Մարե՛, երեխին գրկեմ, որ չսպանեն, թող իմանան քրդի երե- խա է»⁵: Աֆիոն-Գարահիսարի տեղահանության մասին 1907 թ. ծնված Ասա- տուր Մենեջյանը վկայում է. «...Մամաս ժամանակին կաթ էր տվել մեր դրա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 257:

² Սվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 146:

³ Նույն տեղում, էջ 202, տե՛ս նաև էջ 91, 107, 115, 163, 168, 223, 271, 306, 311, 436, 445, 471, 474, 516, 517, 534, 557, 559:

⁴ Ծնվել է 1904 թ. Մուշում: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1997 թ.:

⁵ Սվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 94:

ցի թուրք ընտանիքի չոջուխին: ...Երբ 1915 թ. ջարդը պիտի ըլլար, մեր դրացի թուրքը էկավ մամայիս ըսավ. «Դուռը բաց ձգեցեք, եկեք մեր տուն»: Մեր փո-
ղոցը մեկ հայ նպարավաճառի ընտանիք մը կար: Թուրքերը անոնց հորն ու
մորը և տղային մորթեցին, իսկ աղջկան ալ բռնաբարեցին: Էդ մեր դրացի բա-
րի թուրքը էդ աղջկան մեղքցավ, ներս առավ, պահեց մեզի հետ»¹:

Կամախում ծնված Տիգրան Օհանյանը, ով այդ ժամանակ եղել է տասներեք տարեկան, Կամախի ձորի կոտորածների (1915 թ. մայիս-հունիս) մասին պատմելիս վկայում է, որ ողջ է մնացել իրենց ծանոթ թուրքերի շնոր-
հիվ. «Էնտեղ ծանոթ թուրքեր դուրս եկան, հայրս դրանց տղաներին աստղ-
ձագործություն էր սովորեցրել: Ծանոթ թուրքերն ինձ առան պահեցին»²: Ար-
դեն հիշատակված Մեսրոպ Մեսրոպյանը պատմում է. «Թուրքը, տապարը
վերցուած, կհալածեր 13-ամյա տղա մը՝ Խորեն Արսլանյանը, որը փորձած
էր փախչել, որ չմորթվի, բայց թուրքը կհասնի ետևեն, կուզէ խոշտանգե ա-
նոր՝ թե քանի հատ ոսկի կլլած է: Այդ միջոցին չերքեզ ձիավորներու խումբ
մը վրա կհասնի: Մեծավորը Խորենին կհարցնէ, թե որուն տղան ես, սա
կպատասխանէ, թե՛ հայրը ժամանակին Ուզունլուի գայմագամը եղած էր և
Մանվել էֆենդի կկոչվեր, որը գաղթական չերքեզներու վերաբնակեցման
ժամանակ բարեացակամորեն ծառայություններ ըրած էր: ...Չերքեզները
Խորենին կազատեն, հետերնին կտանին, որը այս տարի մեռավ Երևանի
մեջ»³:

Երեխաներ չունենալու դրդապատճառ

Ըստ Վ. Սվազյանի հավաքած վկայությունների՝ հանդիպում ենք նաև
դեպքերի, երբ թուրքերը երեխաներ չունենալու պատճառով հայ երեխա են
վերցրել: Այսպես, Տիգրանուհի Մովսեսյանը պատմում է. «Զարդեն առաջ
Օվսաննան, որը դեղէիս հորեղբոր աղջիկը կըլլա, դեռ ծնված չէր: Մայրը Օվ-
սաննայով հղի էր, երբ հորը տարին թուրքական բանակ, և այլևս ետ չէկավ:
Զարդի ժամանակ անոնց տեղահան կընեն: Օվսաննան վեց տարեկան կըլլա:
Մեծ մայրը կառնէ անոր, Կեսարի կտանի: Հոն, անշուշտ, չքավորություն և
շատ նեղություններ կտեսնան: Թուրք պաշտոնյա մը անոր հոգեզավակ կառ-
նէ, քանի որ ինքն ալ զավակ չունէր»⁴: Ըստ մեկ այլ վերապրող Պետրոս Կի-
կիշյանի վկայության՝ «ինձ համոզեցին, ձեռս բռնեցին կինը և մարդը, մենք
զնացինք այդ թուրք մարդի տունը, որ զավակ չունէր: Երեք տարի ես մնացի
այդ թուրքի մոտ»⁵:

¹ Նույն տեղում, էջ 393-394:

² Նույն տեղում, էջ 236:

³ Նույն տեղում, էջ 358, տե՛ս նաև էջ 86, 94, 236, 258, 269-270, 274, 330-331, 338, 531:

⁴ Նույն տեղում, էջ 557:

⁵ Նույն տեղում, էջ 251: Տե՛ս նաև էջ 280, 285, 556:

Փոխհատուցում ստանալու ակնկալիքի դրդապատճառ

Ռեզոլուցիաներում տարածքներում հայերին օգնություն ցուցաբերելը ևս անշահախնդիր չէր, քանի որ դա արվում էր փոխադարձության սկզբունքով: Նկատի ունենալով ռուսական գործերի առաջխաղացումը՝ տեղի մուսուլմանները պաշտպանում էին հայերին՝ հուսալով, որ ռուսների մուտք գործելու դեպքում հայերն իրենց կպաշտպանեն: Այս առնչությամբ, օրինակ, էրզրումցի Նազար Ղազարյանը վկայում է. «Ռուս-տաճկական պատերազմը յայտարարուելուն պէս հայերուն վիճակը վատացաւ, գիւղերը կողոպտուեցան քիւրտերու կողմէ, որոնք իրենց «ծանօթ» հայերէն ոմանց պաշտպանեցին այն պատճառով, որ հայերէն կը սպասէին փոխադարձ պաշտպանութիւն՝ ռուսներու հանդէպ: Հայերը պաշտպանող քիւրտերը Քոլէն և Չուռուկ (Քոլ և Չուրուք – Հ. Գ.) գիւղացի էին, որոնք պաշտպանեցին տասնհինգ օր»¹: Մեկ այլ վերապրող՝ Թորոյանը, փաստում է, որ ստացել է մի թուրքի աջակցությունը, ով հետագայում ասել է. «Այժմ դու պետք է պաշտպանես ինձ. ռուսները գալիս են»²:

Երախտավորների վարքային դրսևորումների ուսումնասիրությունը դրդապատճառների տեսանկյունից հիմնականում շեշտադրում է հավատքի, համոզմունքների և ալտրուիստիկ մարդկանց անհատականության գործոնները: Կարծում ենք, սա պայմանավորված է նրանով, որ «հակառակորդ» խմբի անդամներին օգնություն ցուցաբերելու համար սեփական կյանքը վտանգի ենթարկելով, երբ ամբողջ հասարակությունը գտնվում է զանգվածային կոտորածներ իրականացնելու համար անպատժելիության մթնոլորտում, անհատը վեր է կանգնում իր էթնիկ պատկանելությունից և բավարարում իր նմանի նկատմամբ կարեկցանքի և նրան ձեռք մեկնելու պահանջմունքը:

Չնայած դեռևս անհրաժեշտություն կա Հայոց ցեղասպանության համատեքստում երախտավորների հիմնախնդիրն առավել համակողմանի և ադրյուրագիտական լայն հենքի վրա դիտարկել, այնուամենայնիվ կատարված ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս հանգել որոշակի եզրակացությունների: Օսմանյան կայսրության իրագործած ցեղասպանության համատեքստում մուսուլման հասարակության տարբեր սոցիալական խմբերի կողմից ալտրուիստական վարքագծի դրսևորման դրդապատճառների ու նպատակները:

¹ «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ», հ. III, էջ 232:

² **Kévorkian R.**, The Armenian Genocide. A Complete History, London, New York, 2011, p. 313.

րի դիտարկումները ցույց են տալիս, որ բարոյական հոգեբանության գործոնը «փրկողների» համար ունեցել է աննշան դերակատարություն:

Համաձայնելով Հայոց ցեղասպանության համատեքստում «երախտավորների» հիմնախնդրի վերաբերյալ Հ. Մարությանի առաջադրած լուծման հետ՝ այն է՝ Հրեաների հոլոքոստի պարագայում գոյություն ունեցող մեթոդաբանական փորձը կիրառել Հայոց ցեղասպանության պարագայում և դասակարգելով մուսուլման հասարակության կողմից երախտավորության դրսևորման հիմնական նպատակներն ու պատճառները, հարկ է այդուհանդերձ արձանագրել, որ վերջինս գերազանցապես դուրս է մնում փրկություն եզրույթի սահմանման շրջանակներից:

Մուսուլման հասարակության կողմից երախտավորության դրսևորման հիմքերը, թերևս, պետք չէ փնտրել համամարդկային բարոյականության, կրոնական կամ էթնիկ պատկանելության համատեքստում, այլ մեր կողմից նշված և մեկնաբանված դրդապատճառների շրջանակներում:

Асмик Григорян – Проблема «благотворителей» в контексте Геноцида армян: ее проявления на уровне мусульманского общества

В контексте Геноцида армян, пожалуй, менее всего исследована проблема «благотворителей» мусульман, относительно которой в последнее время идут довольно активные обсуждения. Опираясь на свидетельства в дневниках свидетелей и докладах иностранных дипломатов, можно условно классифицировать мотивы проявления «благотворительности» мусульманами в Османской империи. Изучение мотивов и целей организации альтруистического поведения со стороны различных социальных слоев мусульманского общества в контексте геноцидов, осуществленных османскими властями, различные социальные группы общества обнаруживают, что для «благотворителей» фактор нравственной психологии почти не играл роли. Основы проявления «благотворительности» не следует искать в контексте общечеловеческой нравственной, культурной, религиозной или этнической принадлежности, а в более узких рамках, таких как материальный интерес, принудительная работа, сексуальная эксплуатация, брак, добрососедские отношения, чувства преданности, взаимные ожидания, тем более, что подобное поведение в основном проявлялось по личной инициативе.

Hasmik Grigoryan – The Issue of “Rescuers” in the Armenian Genocide Context; Manifestations of Muslim Society

The issue of the Muslim “rescuers” is the least researched theme in the context of the Armenian Genocide, discussions which have taken place quiet often recently. Sacrifice and objectiveness must primarily be stressed during the discussions of the issue in the Armenian Genocide milieu, especially from the point of view of helping and “saving” Armenians by the Muslim society.

Based on the testimonies of the Armenian survivors and reports of foreign diplomats, motives and purposes of Muslim “Rescuers” of the Ottoman Empire can be conventionally classified, revealing whether such behavior was objective or not and whether it can be called salvation or not.

Observations of altruistic behavior and motives of the Muslim society in the context of genocides taken place in the Ottoman Empire unveil that moral psychology had no connection with the behavior of “Rescuers”. Basis of patronages by Muslim society should be searched for not in the context of human ethics, cultural, religious or ethnic affiliation, but in narrow circles, for instance in the expectation of material benefit, forced labor, sexual exploitation, marriages, neighboring relationships, gratefulness and mutual anticipation, as such behavior was mainly organized by individual initiatives.